

סימן י"ז

בעניין מצוות ניסוך המים (דף מה:)

חז"ל לימדנו כי בחג נידונים על המים (ר"ה טז.). ואכן, מרבית מצוות החג קשורות בקשר הדוק למים, ובעיקר לגידולי מים – כך ארבעת המינים, ובפרט מצוות ערבי נחל בלולב ובמקדש, וכך גם סכך הסוכה, הבא מן הצומח. בסימן זה נבקש לעסוק במצווה המתקיימת במים עצמם – מצוות ניסוך המים.

הנה שנינו במשנה (מח.):

ניסוך המים כיצד, צלוחית של זהב מחזקת שלשה לוגים היה ממלא מן השילוח, הגיעו לשער המים תקעו והריעו ותקעו. עלה בכבש ופנה לשמאלו שני ספלים של כסף היו... ומנוקבין כמין שני חוטמין דקין אחד מעובה ואחד דק כדי שיהו שניהם כלין בבת אחת, מערבו של יין מזרחו של מים.

שאלות רבות עולות מקריאת משנה זו, ונציין בקצרה כמה מהן: מדוע יש לשאוב את המים דווקא מן השילוח, מדוע יחד עם ניסוך המים מנסכים גם יין (הרי המצווה היא ניסוך המים) ומדוע שני הניסוכים צריכים להסתיים בבת אחת. לביאור הדברים נבקש לברר תחילה את מקור הדין של ניסוך המים, ודרכו להבין את מהות הדין ואת גדריו.

מקור המצווה

הנה מצוות ניסוך המים אינה מוזכרת בתורה כלל, ובמקומות רבים בשני התלמודים גרסין: "אמר רב אסי אמר רבי יוחנן: עשר נטיעות, ערבה וניסוך המים – הלכה למשה מסיני"¹. וכן נקטו לדינא רבים מן הראשונים, ובראשם הרמב"ם (תמידין פ"י ה"ו)

1 בבלי סוכה (לד; מד), תענית (ג.) וזבחים (קי.), וכן במעט שינוי הלשון גם בירושלמי בשביעית (פ"א ה"א) ובסוכה (פ"ד ה"א).

שכתב: "כל שבעת ימי החג מנסכין את המים על גבי המזבח, ודבר זה הלכה למשה מסיני".

אולם בפירוש המשניות (סוכה פ"ד מ"ח) כתב הרמב"ם בנוסח מעט שונה, וזה לשונו שם:

וניסוך המים בחג הלכה למשה מסיני, ויש לזה רמזים נסתרים בכתוב, ואלו שאינם מאמינים בקבלה אינם מודים בכך.

ואכן, אף שבמסכת סוכה נאמר רק שניסוך המים הוא הלכה למשה מסיני, הרי שבמקומות אחרים בש"ס מצינו רמזים לדין זה.² הנה במשנה בריש תענית (ב.) נחלקו התנאים מאימתי מזכירים גבורות גשמים בתפילה, לדעת רבי יהושע מזכירים גשמים רק במוצאי חג הסוכות, כי גשמים בחג הם סימן קללה, ואילו לדעת רבי אליעזר מזכירים גשמים כבר מתחילת חג הסוכות. הגמרא מסתפקת האם רבי אליעזר למד זאת מחובת לולב או מחובת ניסוך המים. בהמשך לכך מובאת ברייתא שמוצאת רמז בפסוקים לניסוך המים:

רבי יהודה בן בתירה אומר, נאמר בשני "ונסכיהם", ונאמר בששי "ונסכיה", ונאמר בשביעי "כמשפטם", הרי מ"ם יו"ד מ"ם, הרי כאן מים, מכאן רמז לניסוך המים מן התורה.

כלומר, רבי יהודה בן בתירה לומד משלושה ייתורים שיש במוספי חג הסוכות באותיות מ' י' ס' – רמז לניסוך המים, ולכן לדעתו מזכירים גבורות גשמים מן היום השני לחג, שבו הוזכר לראשונה הרמז של ניסוך המים.

עוד שנינו שם:

רבי עקיבא אומר, בששי בחג הוא מזכיר, שנאמר בששי "ונסכיה", בשני ניסוכין הכתוב מדבר, אחד ניסוך המים ואחד ניסוך היין.

2 בשולי הדברים נציין שהביטוי "רמזים נסתרים" נזכר בכל פירוש המשניות כולו רק במשנה הזו, ועוד פעם אחת בהקדמה – כאשר הרמב"ם מדבר על ידיעות חשובות ונכבדות הוא מכנה אותן "רמזים נסתרים".

כלומר, גם רבי עקיבא מוצא רמז לניסוך המים בפסוקים, אלא שלדעתו הרמז הוא בכך שהתורה נקטה במוסף החג ביום השישי "נסכיה", בלשון רבים, במקום "ונסכה" בלשון יחיד, כפי שנאמר בכל שאר המוספים, וזאת כדי ללמד שיש בחג חובה לשני ניסוכים – אחד של יין ואחד של מים. ולכן לדעת רבי עקיבא מזכירים גשמים החל מהיום השישי, שבו הוזכר הרמז של ניסוך המים.

עוד גרסינן שם בסוגיה:

תניא רבי נתן אומר, "בקודש הסך נסך שכר לה" – בשני ניסוכין הכתוב מדבר, אחד ניסוך המים ואחד ניסוך היין.

כלומר, גם רבי נתן דורש את חובת ניסוך המים מן הכתובים. אולם בניגוד לרבי יהודה בן בתירא ורבי עקיבא, הלומדים שניהם מצווה זו מהפסוקים של מוספי חג הסוכות, הרי שרבי נתן לומד מצווה זו מפסוק שנאמר לגבי חובת התמיד שבכל יום ויום. וממילא לדרכו יש לשאול מדוע מתקיימת מצוות ניסוך המים דווקא בחג הסוכות, ולא בכל יום (ויבואר להלן).

ביאור היחס בין הלימודים

כעת נבקש להבין את היחס שבין הלימודים השונים מן הכתובים ובין ההלכה למשה מסיני, ונציע בזה ג' דרכים.

דרך ראשונה נעוצה בדברי התוספות במועד קטן (ג: ד"ה ניסוך). בגמרא שם הובאה המימרא שעשר נטיעות, ערבה וניסוך המים הם הלכה למשה מסיני, ועל כך כותבים התוספות:

והא דאמרין בעלמא מ"ם יו"ד מ"ם לרבות ניסוך המים מן התורה אינו אלא אסמכתא בעלמא, כפר"ח.

חזינן שהתוספות התקשו כיצד מתיישבת המימרא של רבי יוחנן עם דברי התנא רבי יהודה בן בתירא שהובאה בסוגיה בתענית ובמקומות נוספים, וליישב זאת הם כותבים שלימודו של רבי יהודה בן בתירא אינו לימוד גמור אלא אסמכתא בעלמא. ואף שלא הזכירו בדבריהם את הלימודים האחרים, של רבי עקיבא ורבי נתן, נראה

שכך יאמרו התוספות גם לגביהם.³ אם כן, לדרכם של בעלי התוספות נראה שלכולי עלמא מקור דין ניסוך המים הוא מהלכה למשה מסיני בלבד, וכל הלימודים שהוזכרו בסוגיה בתענית ובמקומות נוספים בתלמוד אינם רק אסמכתא בעלמא.

אולם כמה מגדולי האחרונים הקשו על דברי התוספות הללו מכוח סיום הסוגיה במסכת תענית.⁴ הגמרא שם שואלת מי הוא התנא של המשנה הקובעת שניסוך המים כל שבעה (מב), שהרי לפי רבי עקיבא שלומד מהפסוקים של היום השישי, הניסוך הוא רק מהיום השישי והלאה, ולדעת רבי יהודה הלומד מהפסוקים של היום השני – הניסוך הוא רק מהיום השני והלאה. ומתרתת הגמרא לבסוף: "אלא רבי יהושע היא, וניסוך המים כל שבעה הלכתא גמירי לה, דאמר רבי אמי... ניסוך המים הלכה למשה מסיני". ופשטות הדברים מורה שרק מכיוון שרבי יהושע לא מקבל את הלימודים של רבי עקיבא וריב"ב אלא לומד את דין הניסוך מהלכה למשה מסיני, לכן לדרכו ניסוך המים הוא כל שבעה. אולם התנאים האחרים, שלמדו את ניסוך המים מהכתובים, סוברים ממילא שהניסוך הוא רק יומיים או שישה ימים, בהתאם ללימודים השונים.⁵ אם כן, פשטות הסוגיה בתענית מורה שישנה נפקא מינה הלכתית בין הלימודים לגבי זמן הניסוך. ולפי שיטת התוספות קשה, שהלימודים הם רק אסמכתא בעלמא, וכיצד ייתכן שהם ישפיעו על גדרי הדין.

3 כך מתבאר מדברי הקרן אורה בתענית שם, שהקשה על דברי התוספות הללו מכוח הסוגיה בזבחים (ק), שמביאה רק את הלימוד של רבי עקיבא (ולא את הלימוד של רבי יהודה בן בתירא). ואם כל דברי התוספות מוסבים רק על לימודו של ריב"ב, אזי הקושיה מעיקרא ליתא. וכן עולה גם מדברי הגבורת ארי ועוד אחרונים המובאים בהערה הבאה.

4 ראש המדברים בזה הוא השאגת אריה בגבורת ארי (תענית ב: ד"ה ד"ה הרי), ועוד העירו בזה הרש"ש במסכת מועד קטן (ג), הרב שרשי הי"ם (איסוי"ב פ"ג הטי"ו ד"ה עוד ראיתי – ולקמן נציין עוד לדבריו שם) ושו"ת יהודה יעלה (ח"א, סימן קצ"ח ד"ה והנה), ואין שני נביאים מתנבאים בסגנון אחד.

וראה גם בדברי הקרן אורה (מו"ק ג), שציין לסוגיה נוספת במסכת זבחים (ק), שגם היא תולה נידון הלכתי של המנסך מחוץ למקדש בשאלת הלימודים השונים, ולדרכם של התוספות הדבר אינו מובן.

5 ועיין ברש"י (שם ד"ה אלא) וברגמ"ה (ד"ה שמיני) שכתבו שבוודאי גם דעת רבי אליעזר במשנה בתענית היא כדעת רבי יהושע, שמקור הדין הוא רק מהלכה למשה מסיני, ולכן עושים ניסוך כל שבעה.

ומכוח זה הכריחו הגבורת ארי (תענית ב: ד"ה והרי) ועמו עוד כמה מגדולי האחרונים שלא ייתכן לומר שהלימודים בסוגיה בתענית הם רק אסמכתא בעלמא, ואשר על כן הם הציעו בזה דרך שנייה, והיא לומר שיש מחלוקת תנאים קוטבית. התנאים בסוגיה בתענית, שלמדו את ניסוך המים מן הפסוקים, אינם מקבלים את ההלכה למשה מסיני שהוזכרה במקומות רבים בש"ס, ולדרכם מקור הדין הוא רק מן הכתובים. לעומתם, תנאים אחרים אינם מקבלים כלל את הלימודים מן הפסוקים ולדעתם מקור הדין הוא ההלכה למשה מסיני בלבד.

כדרך זו משמע בדברי הירושלמי בריש פרקין (פ"ד ה"א; וכן הוא בירושלמי שביעית, פ"א ה"א), שם נאמר:

רבי בא ר' חייא בשם ר' יוחנן, ערבה וניסוך המים הלכה למשה מסיני.
ודלא כר' עקיבה, דרבי עקיבה אמר ניסוך המים דבר תורה.

חזינן בירושלמי שנחלקו החכמים אם מקור דין ניסוך המים הוא מהלכה למשה מסיני, כדעת רבי יוחנן, או מלימוד הכתובים, כפי שסובר רבי עקיבא וכמבואר בסוגיה בתענית לעיל.⁶

כך אפשר להסביר גם את דברי הרמב"ם בהלכות, שכתב "כל שבעת ימי החג מנסכין את המים על גבי המזבח, ודבר זה הלכה למשה מסיני" והעירו עליו מדוע לא ציין גם שיש לכך רמזים בכתוב, וכדרך שכתב בפירוש המשניות.⁷ ולדרך זו אפשר לומר שהרמב"ם הבין שיש מחלוקת תנאים האם המקור הוא הלכה למשה מסיני או לימוד הכתובים, והכריע בהלכות כדעה שזו הלכה למשה מסיני.⁸

6 בשולי הדברים יש להעיר שלדעת הירושלמי רבי עקיבא לומד את מצוות הניסוך מהכתוב "ונסכיהם ונסכיה כמשפטם" – מים. לעומת זאת לפי סוגיית הבבלי בתענית, לימוד זה הוא לימודו של רבי יהודה בן בתירא, ואילו רבי עקיבא למד מהכתוב "ונסכיהם בלבד.

7 עיין בפירוש יצחק ירנן לבעל שו"ת אגורה באוהלך (תמידין פ"י ה"ו), שעמד בזה. ועיין עוד בקרית ספר (תמידין שם, מצות קמו) שהביא את הרמזים שהשמיט הרמב"ם, וצ"ע.

8 ואפשר לומר שלשיטתו אזיל, שהנה בהלכות תפילה (פ"ב הט"ו) פסק להדיא כרבי יהושע בתענית, ששואלים גשמים רק מיו"ט האחרון של חג (ולא כדעת רבי עקיבא או רבי יהודה בן בתירא, ששואל מאימת שמתחיל לנסך, בשני או בשישי), והגמרא אמרה שהוא סובר שמנסכים כל שבעה מהלכה למשה מסיני, וממילא לשיטתו אזיל, ודו"ק.

אך גם דרך זו אינה כה פשוטה, שהרי בסוגיה בתענית מובאת גם דעתו של רבי נתן, הלומד את דין ניסוך המים מהכתוב בפרשת פנחס "בקודש הסך נסך שכר לה" – בשני נסכים הכתוב מדבר, אחד של יין ואחד של מים. והרי פסוק זה לא נאמר כלל בהקשר של חג הסוכות אלא לגבי קרבן התמיד של כל יום ויום, ואם הלימוד הוא מקור עצמאי, מניין לו לרבי נתן שמצוות ניסוך המים נוהגת רק בחג הסוכות ולא בכל השנה כולה.⁹

אשר על כן נבקש להציע בזה דרך שלישית, ממצעת. לפי דרך זו, לכולי עלמא עצם הדין של הניסוך בחג מקורו בהלכה למשה מסיני, כדעת התוספות, ולולי שהיו התנאים מקבלים דין זה בהלכה למשה מסיני לא היו מחפשים מקורות לכך בכתובים. אולם בניגוד לדברי התוספות, הלימודים אינם רק בגדר של אסמכתא בעלמא, אלא הם מבררים יותר את מהות הדין וממילא הם משפיעים גם על גרי הדין ועל הלכותיו השונות, וכפי שהוכיח הגבורת ארי.

ואפשר שדרך זו מכוונת בדברי הרמב"ם בפירוש המשניות, שכתב: "ניסוך המים בחג הלכה למשה מסיני, ויש לזה רמזים נסתרים בכתוב". הנה מחד לא נראה בדבריו שישנה מחלוקת בין ההלכה למשה מסיני ובין הרמזים, כפי שהצגנו בדרך השנייה, אלא הם משולבים זה בזה.¹⁰ מאידך, הרמב"ם מדייק בלשונו ומכנה את הלימודים השונים "רמזים" ולא "אסמכתא", ובלשון הרמב"ם בפירוש המשניות קיימת אבחנה חדה וברורה בין שני מושגים אלו – אסמכתא היא דרשה הניתנת כסימן בעלמא ולא מהווה מקור לדין, לעומת זאת רמז הוא דבר שאמנם אינו כתוב בפירוש בתורה, אך הוא נלמד באחת מי"ג מידות שהתורה נדרשת בהם, וממילא

9 עיין בגבורת ארי (תענית ג.) שהקשה כן, והניח שלא יעלה על הדעת לומר שלדעת רבי נתן ניסוך המים נוהג כל השנה (וכך כתבו להדיא התוספות בזבחים קי: ד"ה אי), ולשיטתו אזיל, שנקט כדרך השנייה שהצגנו, שהלימודים עומדים לעצמם ללא ההלכה. מה שאין כן לדרכם של התוספות במועד קטן, שזו רק אסמכתא, קושיה זו אינה כה קשה.

10 וכך גם כתב להדיא הרב שרשי היס שם, ואחר שציטט דברי הרמב"ם בפירוש המשניות כתב וז"ל: "מבואר מדבריו דס"ל דמאן דמפיק לניסוך מים מאותם רמזים ס"ל גם כן דהלכה למשה מסיני היא, ומי ששנה זו שנה זו", זאת בניגוד למה שכתב הרמב"ם עצמו בהלכות, שלמדים מן ההלכה בלבד, שהיא הדרך השנייה שהצגנו.

הוא בהחלט יכול להוות מקור לדין.¹¹ ולכאורה אם כן הרמב"ם מזכה שטרא לבי תרי – כיצד ייתכן שאותו הדין עצמו (ולאותו תנא עצמו) נלמד גם בהלכה למשה מסיני וגם מן הכתובים? לכן נראה כמו שכתבנו לעיל, שלדעת הרמב"ם מקור הדין הוא הלכה למשה מסיני, ובכל זאת יש משמעות לאותם רמזים נסתרים מפני שהם משלימים את ההלכה למשה מסיני ודרכם מתבררים מהות הדין וגדריו, וכמשנ"ת.¹²

11 ניתן להביא ראיה אלימתא לדברינו מדברי הרמב"ם בהקדמה לפירוש המשניות, שם הוא כותב כך: "ולפיכך כשאמרנו שיעורין הלכה למשה מסיני הקשינו על זה... והרי השיעורים רמוזים בפסוק 'ארץ חיטה ושעורה', והיתה התשובה על זה שהם הלכה למשה מסיני ואין להם שום יסוד שילמדו ממנו באחת המדות, ואין להם רמז בכל התורה, אלא הסמיכום לפסוק זה כעין סימן כדי שישמרו ויזכרו, ואין זה מענין הפסוק, וזהו ענין אמרם קרא **אסמכתא בעלמא**, בכל מקום שזכר". קמן מפורש שהיכן שאין רמז הלימוד נחשב אסמכתא, כלומר שאין מקור. וממילא מדויק שכאשר יש רמז, הרמז אינו נחשב אסמכתא בעלמא.

ראיות נוספות לחילוקי יסודי זה בין אסמכתא לרמז בדברי הרמב"ם בפייהמ"ש, ראה בפייהמ"ש בשבת (פ"ט מ"ב) שם כתב: "אינה ראיה אלא אסמכתא חלשה, כעין סימן", וכן בחלה (פ"א מ"א) ציין לדרשה בירושלמי (פ"א ה"א) הלומדת את חיוב חלה בחמשת מיני דגן מפסוק בישעיהו, וכתב לבסוף: "וכל זה אסמכתא כמו שאתה רואה". לעומת זאת בסוכה (פ"א מ"ד) הביא את דרשת "באספך מגורנדך – בפסולת גורן ויקב הכתוב מדבר" (סוכה יב.), וכינה אותה "רמז", וכן בברכות (פ"א מ"ט) בביאור דברי ראבי"ע על דרשת בן זומא, שיש להזכיר יציאת מצרים בלילות, כתב: "לפיכך אמר בתמיהה אני על אף רוב השתדלותי והתחברותי עם החכמים לא זכיתי לדעת הרמז בכתוב על חובת קריאת פרשת ציצית בלילה". הנה הרמב"ם מכנה זאת רמז, וברור שחובת הזכרת יציאת מצרים בלילה לדעתו היא חובה מן התורה (ראה הלכות ק"ש פ"א ה"ג). לראיות נוספות ליסוד זה בפירוש המשניות ראה קידושין (פ"א ה"א), בבא מציעא (פ"ב מ"ח) ועוד מקומות רבים.

[ולהווי ידוע שכל מה שכתבנו והכרחנו הוא רק בלשון הרמב"ם בפירוש המשניות, ברם, בלשון הרמב"ם בהלכות חילוק זה אינו נכון, משום הרמב"ם בכל משנה תורה לא משתמש כלל בלשון "אסמכתא" במובן זה, וממילא כאשר הוא כותב "רמז" – כוונתו בדרך כלל לאסמכתא בעלמא (לדין דרבנן), ראה לדוגמה לשונו בהלכות אבות הטומאה (פ"ו ה"א; פ"ב ה"ז) ובהלכות מאכלות אסורות (פ"ז ה"ה). לעיתים כוונתו היא אפילו לדרשה רעיונית, ראה הלכות ת"ת (פ"ג ה"ב) והלכות תשובה (פ"ג ה"ד), והדברים מבוארים].

12 לכאורה זהו יסוד מיוחדש לומר שיש באותו דין עצמו שילוב בין הלל"מ ובין לימוד מהכתובים, והוא מנוגד לדברי הראשונים והאחרונים שהצגנו בשתי הדרכים הראשונות. אך מלבד הראיות מפירוש המשניות שהצגנו לעיל, אפשר אולי להביא עוד ראיה לעצם היסוד מדברי שניים מגדולי האחרונים בסוגיה אחרת.

פסול לינה וניסוך בליילה

לאור דברינו נבקש להתבונן בכמה מגדרי דין ניסוך המים, ולנסות לבאר אותם לאור הדרכים השונות והלימודים השונים.

שנינו במשנה (מח):

כמעשהו בחול כך מעשהו בשבת, אלא שהיה ממלא מערב שבת חבית של זהב שאינה מקודשת מן השילוח, ומניחה בלשכה.

הנה קובעת המשנה שעל אף שניסוך המים נעשה גם בשבת, הרי שכדי להימנע משאיבת המים בשבת היו שואבים את המים בערב שבת, ומניחים אותם בלשכה בחבית שאינה מקודשת. ובגמרא הקשו מדוע לא הניחו את המים בחבית מקודשת, ותיירץ זעירי, שאם יניחו את המים בכלי מקודש יתקדשו המים ויפסלו בלינה, ולכן בהכרח יש להניחם בכלי שאינו מקודש.¹³ משמע מכאן שאין שום אפשרות לנסך את המים בלילה שבת ובכך למנוע מראש את פסול הלינה, אלא יש לנסך דווקא בבוקרו של יום השבת. כך הסיק הראב"ד, וכן דעת המאירי, כך גם מדויק מדברי

הנה לגבי מצוות ערבה במקדש דעת אבא שאול שילפינן לה מקראי, מהכתוב "ערבי נחל" – לשון רבים, אחת ללולב ואחת במקדש, ואילו דעת חכמים שילפינן לה מהלכה למשה מסיני. והקשו התוספות (לד. ד"ה ערבי) לשיטת אבא שאול, מניין שנוטלים את הערבה הנוספת דווקא במקדש, הרי אין לזה רמז בכתוב, ונשארו בקושיה. ותירוצים רבים נאמרו ביישוב קושיה זו (עיין סימן י"ג מה שכתבנו בזה).

וליישב הדברים כתבו הכפות תמרים והערוך לנר שם, שגם אבא שאול מודה שישנה הלכה למשה מסיני המלמדת שצריך ליטול את הערבה דווקא במקדש. והרי שם לא ייתכן לומר שהלימוד של אבא שאול הוא רק אסמכתא בעלמא, שהרי התוספות עצמם (מג: ד"ה והביאו) אומרים שיש נפקא מינה הלכתית בין אבא שאול, שלומד את מצוות ערבה מן הפסוקים, ובין חכמים, שאינם מקבלים לימוד זה. ובהכרח שנקטו הכפוי"ת והערול"י כמו שכתבנו, שלפי אבא שאול ישנו שילוב בין הלימוד מהכתוב ובין ההלכה למשה מסיני (ועיין בסימן י"ג שם הלכנו בדרך אחרת בביאור שיטת אבא שאול, ואכמ"ל).

13 ואמנם חזקיה שם חולק וסובר שכלים אינם מקדשים לדעת, ולכן אם יכוון שלא יקדשו המים הם לא ייפסלו בלינה (והנחה בכלי שאינו מקודש זו רק גזרה שמא יאמרו נתקדשו לדעת), אך גם הוא מודה לעצם הדין שמי הניסוך נפסלים בלינה. ואפילו רבי זירא, הנוקט שם שגם כלים מקדשים לדעת וגם יש שיעור למים (ולכן אם היה מניח בכלי יותר מהשיעור לא היו מתקדשים), משמע שמודה לעצם הדין שמים שנתקדשו נפסלים בלינה.

התוספות בסוגיין.¹⁴ ובטעם הדבר ביאר המאירי, שכיוון שהמים באים יחד עם הזבח – היינו עם תמיד של שחר – אזי כשם שאת הזבח ניתן להקריב רק ביום, כך את המים ניתן לנסך רק ביום.

יתרה מזאת, שנינו ביומא (כז:): "אמר רבי אבא ואיתימא רמי בר חמא ואיתימא רבי יוחנן, אין מנסכין מים בחג אלא בתמיד של שחר", ומבואר להדיא שיש קפידא לנסך ביום בלבד, ויותר מכך – גם בתוך היום יש לנסך דווקא בתחילת היום, שהוא זמן תמיד של שחר.

לעומת זאת, בסוגיה בתענית (ב:) המבארת את שיטת רבי אליעזר, הסובר שמזכירים גשמים בתפילה כבר מתחילת חג הסוכות, שואלת הגמרא כך:

איבעיא להו, רבי אליעזר מהיכא גמיר לה, מלולב גמר לה או מניסוך המים גמר לה. מלולב גמר לה, מה לולב ביום אף הזכרה ביום, או דלמא מניסוך המים גמר לה, מה ניסוך המים מאורתא, דאמר מר ומנחתם ונסכיהם אפילו בלילה - אף הזכרה מאורתא.

דהיינו, הגמרא מסתפקת האם רבי אליעזר למד מלולב, ואם כן לדעתו מזכירים גשמים רק מהבוקר, או שמא למד מניסוך המים, ואז מזכירים גשמים כבר מהלילה. אם כן נאמר כאן כמעט בפירוש שניתן לנסך את המים בלילה.¹⁵ וכן מתבאר מדברי

14 דברי הראב"ד הובאו בחידושי הריטב"א בסוגיין ד"ה ואי, ודברי המאירי הם בתענית ב: ד"ה נסוך. ההוכחה מהתוספות בסוגיין (ד"ה א), היא שהתוספות מקשים מדוע נפסלו המים בלינה, הרי הם מולאו בכלי לפני הלילה, וכלי שרת אינם מקדשים שלא בזמנם. והוסיפו התוספות וכתבו שאם היה ממלא בלילה היה נחשב כזמנו ומקדש, משום שאין מחוסר זמן לבו ביום. והנה אם היו סוברים התוספות שניתן לנסך בלילה, לא היו צריכים להזכיר דין אין מחוסר זמן לבו ביום, ועיין מרומי שדה שם, והדברים מבוארים.

15 הראשונים שנקטו שאין אפשרות לנסך בלילה, כמשמעות הסוגיות בסוכה וביומא, יכולים לבאר שכוונת הסוגיה בתענית המזכירה ניסוך המים בלילה אינה למצוות הניסוך עצמה אלא למילוי המים עבור הניסוך, הנעשה בלילה, וכן כתב שם רש"י (שם ד"ה מה) בפירושו הראשון, וכן הרגמ"ה (שם ד"ה פיסקא). ונראה שביארו כך משום שנקטו שאין לנסך בלילה, וכדעת המאירי וסיעתו. וכן כתב להדיא התוספות רי"ד (ד"ה מלולב). עם זאת, רש"י ורגמ"ה הביאו שניהם פירוש נוסף, שאכן מדובר על הניסוך עצמו, וכדעת הריטב"א וסיעתו.

התוספות שם (ר"ה איבעיא), וכן נקט הריטב"א בחידושו לסוכה (ג. ד"ה וא"י) וכן פסק הרמב"ם (תמידין פ"י ה"ז).¹⁶

והוסיף להקשות בחידושי הריטב"א, שהנה הגמרא במסכת תמורה (יד:) קובעת כי נסכים הבאים בפני עצמם קרבים בלילה, ואילו נסכים הבאים עם הזבח קרבים רק עם הזבח, כלומר ביום. ואם כן קשה, שהרי ניסוך המים בא עם תמיד של שחר, ואם כן ניתן לנסכו רק ביום, בניגוד לדברי הסוגיה בתענית וכתב לבאר כך:

דנסוך המים אינו חשוב בא עם הזבח, שחובת היום הוא ולא חובת הזבח כלל, שהזבח של תמיד בנסכים של יין הוא נכשר כמו בשאר ימים, אלא שיש חובת היום גם כן לעשות ניסוך המים, וזה כפתור ופרח.

ונראה כי ביאור הדברים כך הוא: העובדה שבכל השנה כולה התמיד קרב ללא ניסוך המים מוכיחה כי התמיד לא תלוי בניסוך המים, אלא בניסוך היין בלבד. ואם כן, ניסוך המים הוא חיוב עצמאי נפרד, הבא מחמת חג הסוכות, וממילא ניתן לעשותו גם במנותק מהתמיד, ואף בלילה.

לאור זאת אפשר לומר שהחולקים על הריטב"א וסיעתו, דהיינו המאירי וסיעתו, אוחזים בדיוק להיפך: שניסוך המים אינו רק קרב בזמן התמיד אלא הוא חלק מהותי ממנו, ומשום כך יש לנסך בזמן ההקרבה דווקא, שהוא ביום ולא בלילה. והגם שבכל השנה מקריבים את התמיד ללא ניסוך המים, הרי בחג הוא הופך להיות חלק מחיובי התמיד.

¹⁶ ועיין שם במשנה למלך שכתב שמקורו של הרמב"ם הוא מהסוגיה בתענית הנ"ל. ועוד ציין לדברי הירושלמי (סוכה פ"ד ה"ח), עיין שם.

ויש להתבונן מהו שורש המחלוקת.¹⁷ ונראה שלדעת רבי נתן בסוגיה בתענית, הלומד רמז לחיוב ניסוך המים מהכתוב "בקודש הסך נסך", שנאמר בפרשת התמיד, זהו דין בקרבן התמיד. ולאור דברינו לעיל, שדין ניסוך המים יסודו הן בהלכה למשה מסיני והן בפסוקים, יוצא שההלכה חידשה את עצם הדין שיש חובת ניסוך המים בחג הסוכות, ואילו הדרשה מוסיפה ומלמדת שבתוך חג הסוכות ההקשר המסוים של הניסוך הוא כחלק מקרבן התמיד, יחד עם ניסוך היין. וזה פשר דברי הגמרא ביומא שהזכרנו לעיל, "אין מנסכין מים בחג אלא בתמיד של שחר" – דהיינו לא לפניו ולא לאחוריו.

לעומת זאת לפי רבי יהודה בן בתירא, הלומד רמז לניסוך המים מהכתוב במוספי החג "ונסכיהם", "ונסכיה" ו"כמשפטם" – מ"ם יו"ד מ"ם, אין כל קשר בין הניסוך לקרבן התמיד אלא דווקא לקרבנות החג, וממילא ניתן להקריבו גם בנפרד מהתמיד, בניגוד לאמור בסוגיה ביומא. דבר זה מאפשר לומר גם שיהיה ניתן לנסך בלילה כמשמעות הסוגיה בתענית (אם כי אין הכרח בזה).

ניסוך המים וניסוך היין

כעת נבקש לבחון את הקשר שבין ניסוך המים בחג ובין ניסוך היין. כאמור בראשית דברינו, במשנה נזכר שמנסכים את המים יחד עם היין, בשני כלים נפרדים, ומקפידים שניסוכם יכלה כאחת, ויש להבין מדוע.

17 הנה שניים מגדולי האחרונים (שו"ת בניין ציון, ח"א, סימן מ"ג, ומרן הגרי"ז בסטנסיל, מנחות טו: וכן בתמורה יד, בשם הגר"ח) ביארו בזה, שהמחלוקת תלויה במקור הדין, דהיינו אם מקור דין ניסוך המים הוא מהלכה למשה מסיני, אז זהו דין עצמאי שאינו תלוי בתמיד, וכדעת הריטב"א, ואם מקור הדין הוא הלימוד "ונסכיה" – בשני נסכים הכתוב מדבר, כדעת רבי עקיבא, אז דינו הוא כמו ניסוך היין, וכמו שניסוך היין קשור לקרבן התמיד כך גם ניסוך המים.

שיטתם נסמכת על הדרך השנייה שהצגנו, דרכו של הגבורת ארי, שההלכה למשה מסיני והלימודים השונים חלוקים זה על זה (כי לפי לדרך הראשונה שהצגנו, דרכם של בעלי התוספות, שהלימודים הם רק אסמכתא, אין מקום לתלייה זו). אנו בעניותנו נציג לקמן דרך אחרת, שאינה כה רחוקה מדבריהם, אך היא מתבססת על הדרך השלישית שהצגנו, והמעין ייבחר.

עוד שנינו במשנה (מח.): "עירה של מים לתוך של יין ושל יין לתוך של מים – יצא", וביאר רש"י (ד"ה אתי) "שפעמים מחליפים", כלומר לעיתים מחליפים בטעות בין הכלי של ניסוך היין ובין הכלי של ניסוך המים, ומנסכים את של זה בשל זה, ומחדשת המשנה שלמרות החלפת הכלים – יצא.

אולם הרמב"ם (תמידין פ"י, ה"ז) פוסק: "ואם עירה המים לתוך היין או היין לתוך המים ונסך שניהם מכלי אחד יצא". ופשטות דבריו מורה שלא מדובר במקרה שהכהן החליף בין הכלים, אלא שהוא עירב את היין והמים עצמם יחד באותו הכלי – ובכל זאת יצא. על כך מקשים המפרשים, מדוע אין כאן דין של ביטול ברוב וממילא לא יצא ידי חובת המועט שביניהם. עוד הם מקשים, שגם אם אין כאן ביטול, הרי בעלמא יין מזוג פסול למזבח, ובעירוב המים נעשה היין מזוג, ומדוע אם כן יצא ידי חובת יין.¹⁸

ונראה כי גם נידון זה מוסבר היטב לאור הלימודים השונים. שהנה מבואר בסוגיה בריש תענית שרבי עקיבא יליף מהכתוב ביום השישי "ונסכיה" – בשני נסכים הכתוב מדבר, אחד של יין ואחד של מים. ממילא ניתן לומר כי לפי שיטתו הלימוד בא להורות שניסוך המים בחג אינו בא לבדו, אלא הוא משתלב יחד עם ניסוך היין של כל השנה כולה. יותר מכך – לדעת רבי נתן שם, שלומד מהכפילות בכתוב "הסך נסך שכר", "בשני נסכים הכתוב מדבר – אחד של יין ואחד של מים", הרי שלדבריו התורה מכנה את המים לא רק כנסך, אלא "נסך שכר" – והלא דבר הוא.

ולדרכם ניתן לבאר היטב את דיני המשנה, שמנסכים את המים והיין באותו הזמן, ואף דואגים לכתחילה שיהיו שניהם כלים כאחת. משום שאף שההלכה למשה מסיני קובעת רק את עצם החובה לנסך בחג, הרי שהלימודים מוסיפים שיש לקשור ולחבר זאת למצוות ניסוך היין. בכך גם אפשר ליישב את הקושי שהקשו המפרשים בדברי הרמב"ם על המערה מים ויין יחד: כל הדיון על דין ביטול ברוב או על פסול של יין מזוג הוא רק בהנחה שהמים והיין אלו שני דברים המנוגדים זה לזה, שאינם אמורים להיות יחד. אך אם מבינים שהם שני חלקים של אותה מצווה, מובן מדוע ניסוך כזה יהיה כשר.

18 לגבי הקושיה הראשונה של דין ביטול, ראה ערוך לנר (סוכה מח: ד"ה עירה) וקרן אורה (זבחים עח: ד"ה ואידי). לגבי הקושיה השנייה של דין מזוג, ראה אור שמח (מאכ"א, פי"א ה"ט), שבות יעקב (ח"ב סימן י"ח), מרחשת (ח"א סימן כ"א) ועוד אחרונים רבים.

לעומת זאת לדרכו של רבי יהודה בן בתירא, הלומד מחיבור הכתובים "ונסכם-ונסכיה-כמשפטם", הקשר בין ניסוך המים לניסוך היין רופף יותר, ולדעה זו מסתבר שחובת הניסוך יחד היא רק לכתחילה, אך בדיעבד ניתן לנסך את המים במנותק מניסוך היין. יותר מכך, אפשר שהמערב יין ומים יחד פסלם – בניגוד לפסק הרמב"ם, משום שמהותית הניסוכים אינם תלויים זה בזה, וממילא הדין הוא כמו כל מערב מים ביין, שפסלן (וכל שכן לפי הדרך השנייה שהצגנו, שהלימודים וההלכה חלוקים זה על זה, וההלכה שוללת את הלימודים, ממילא נמצא שניסוך המים הוא דין עצמאי ללא תלות בניסוך היין).¹⁹

שיעור המים

דיון נוסף שמושפע מרמת הקשר בין ניסוך המים לניסוך היין נוגע לכמות המים שיש לנסך. נאמר במשנה (מח.) שלדעת תנא קמא מנסכים מים בשיעור שלושה לוגים, ואילו לדעת רבי יהודה מנסכים רק לוג אחד של מים, ויש להתבונן במה נחלקו. והנה בסוגיין לא נתבארה המחלוקת כלל, אולם במשנה בזבחים (ק:) שנינו: "הזורק מקצת דם בחוץ חייב, רבי אלעזר אומר אף המנסך מי חג בחג", ועל כך גרסינן בגמרא שם:

אמר רבי יוחנן משום רבי מנחם יודפאה, רבי אלעזר בשטת רבי עקיבא רבו אמרה, דאמר ניסוך המים דאורייתא, דתניא רבי עקיבא אומר "ונסכיה" - בשני ניסוכים הכתוב מדבר, אחד ניסוך המים ואחד ניסוך היין. אמר ליה ריש לקיש לרבי יוחנן, אי מה להלן שלשת לוגין, אף כאן שלשת לוגין.

דהיינו, רבי יוחנן סובר ששיטת רבי אלעזר, שהמנסך מי חג בחוץ חייב, תלויה בשיטת רבי עקיבא שלומד את חיוב הניסוך מהכתוב "ונסכיה", ולדרכו כשם שיש חיוב על ניסוך יין בחוץ, כך יש גם על ניסוך מים בחוץ. ריש לקיש טוען כנגדו שאם כך היה צריך רבי אלעזר לחייב רק אם ניסך שלושה לוגין, שהרי זהו שיעור

19 לדרך זו אפשר שזהו טעמו של רש"י, שפירש את דברי הגמרא על המערה מים ביין יצא, בשני כלים דווקא, ולא פירש כדעת הרמב"ם שמייירי בעירה אחד לתוך השני, משום שלדרכו באופן זה של עירוב יחד אינו יוצא ידי חובה מפני שהנסכים נפסלים, והדברים מבוארים.

הניסוך המינימלי ביין, כפי שנאמר בתורה "ורביעית ההין לכבש יין". ומבאר רש"י (ד"ה והא), שמשמע לריש לקיש מלשון המשנה שרבי אלעזר מחייב גם במנסך שיעור בקטן מזה (ולכן סובר ריש לקיש שלא ניתן לומר שדברי רבי אלעזר נאמרו בשיטת רבי עקיבא). על כל פנים, ניתן להסיק מסוגיה זו שאכן לדעת רבי עקיבא עצמו, הלומד מ"ונסכיה", ישנו חיוב לנסך מים בחג בשיעור של לפחות שלושה לוגין, משום שהוא דומה לניסוך היין, ואם כן רבי עקיבא הוא התנא של משנתינו.²⁰

לפי זה יש לעיין מה טעמו של רבי יהודה, הסובר שיש לנסך רק לוג אחד, על אף שאין בזה שיעור נסך יין, ולדרכו אין השוואה בין ניסוך המים לניסוך היין. ואפשר שהוא סובר כדעת רבי יהודה בן בתירא, הלומד את דין ניסוך המים מייתור אותיות "מים" במילים "ונסכם-ונסכיה-כמשפטם", וכאמור לדרכו הקשר בין ניסוך המים לניסוך היין רופף יותר, ולכן ייתכן שגם אם בניסוך היין צריך שלושה לוגין, הרי שבניסוך המים אין חובה כזו (וכל שכן לפי הדרך השנייה שהצגנו, שהלימודים וההלכה חלוקים זה על זה וההלכה שוללת את הלימודים, ממילא נמצא שניסוך המים הוא דין עצמאי ללא תלות בניסוך היין, ואם כך מסתבר שגם שיעור הניסוך הוא עצמאי).

לאור זאת אפשר שרבי יהודה יחלוק גם על הדין של עירוב של המים ביין יחד, שהרי דין זה מתבסס על כך שאלו שני חיובים משלימים, בעוד לדרכו של רבי יהודה אלו שני חיובים שונים. ואכן, כמה אחרונים למדו מן העובדה שהמשנה הביאה את דין עירוב המים לפני הבאת דברי רבי יהודה, שדין זה נכון רק לתנא קמא ולא לרבי יהודה, וביארו בזה בכמה דרכים.²¹ ולפי דברינו הדברים מבוארים.

20 ועיין רש"י בסוכה (מח. ד"ה מחזקת) שכתב: "מחזקת שלושה לוגין – זהו פחות שבנסכים, רביעית ההין לכבש". ונראה שדבריו מכוונים גם לכך שהמקור לשיעור שלושה לוגין בניסוך מים הוא העובדה שזהו השיעור בניסוך היין, ולדעת רבי עקיבא, שמחבר ביניהם – השוואה זו מובנת מאוד. כמובן שכך מסתבר גם לדעת רבי נתן, הלומד מהכתוב "הסך נסך".

21 עיין אור שמח (מאכלות אסורות פי"א, ה"ט) ומרחשת (ח"א סימן כ"א).

שיעור מדויק בניסוך המים

ייתכן לצעוד צעד נוסף ולומר שאם אכן ניסוך המים וניסוך היין נפרדים זה מזה, אזי שיעור ניסוך המים גמיש יותר ואיננו מדויק. הנה כתב הרמב"ם (מעשה הקרבנות, פ"ב ה"ה) לגבי נסכי היין: "אין מוסיפין על השיעורין האילו ואין גורעין מהן, ואם הוסיף או גרע כל שהוא פסל". קמן ששיעור היין בניסוכו צריך להיות מדויק מאוד. ולעומת זאת מצינו בג' מקומות שנחלקו האמוראים בנידונים שונים הקשורים לשיעור ניסוך המים:

א. בסוגיין (סוכה נ.) דנה הגמרא לגבי קידוש כלי (לעניין פסול לינה), שהלכה היא שכלי שרת מקדשים רק בשיעור הראוי, ונחלקו כאשר מילא בכלי יותר מג' לוגין האם מקדש הכלי את המים או לא.

ב. במשנה במעילה (יג.) נאמר שכאשר העבירו את המים מהחבית לצלוחית הזוהב מועלים בהם, ונחלקו רבי יוחנן וריש לקיש אם מועלים רק בג' לוגין או בכל השיעור שבצלוחית, גם אם יש בה יותר מג' לוגין.

ג. בסוגיה בזבחים (ק:) נחלקו תנאים לגבי המנסך בחוץ יותר מג' לוגין האם חייב משום שחוטי חוץ או לא, ומבאר רב נחמן שנחלקו אם יש שיעור למים - כך עולה משיטת רש"י שם. ולפי שיטת רבנו חיים (תוספות שם ד"ה ביש) התמונה מתהפכת, ואדרבה, הנידון הוא האם אדם יכול להתחייב גם כאשר מנסך פחות מג' לוגין.

ולאור דברי הרמב"ם לגבי ניסוך היין, שהניסוך צריך להיות בשיעור מדויק מאוד, אפשר לומר שהנידון בכל המקומות הללו נסוב סביב היחס שבין ניסוך המים לניסוך היין. כלומר, אם מקשרים ביניהם אזי שיעור המים גם הוא צריך להיות מדויק, כמו שיעור היין, ולכן אם ניסך יותר מכשיעור - אין עליו שם ניסוך. ברם, אם הקשר ביניהם רופף יותר ניתן לומר שאין שיעור למים, וזאת בשני מישורים: ראשית, גם כמות גדולה יותר מג' לוגין תקבל שם של מי ניסוך, ושנית, לדעת רבנו חיים בתוספות ישנה משמעות גם לניסוך של כמות קטנה יותר מג' לוגין של מים, לעניין המנסך בחוץ, ואולי לדעתו ניתן גם בדיעבד לצאת בזה ידי חובה בסוכות. זאת בניגוד לייזן, שכאמור השיעור בו חלוט לשני הצדדים.

סיכום

חקרנו במצוות ניסוך המים. ראשית עסקנו במקור הדין, והצענו בזה שני כיוונים עיקריים – ייתכן שניסוך המים נלמד בהלכה למשה מסיני, וייתכן שמקורו בלימודים שונים מהפסוקים – "הרמזים הנסתרים". לאחר מכן הצגנו שלוש דרכים להבנת היחס בין ההלכה למשה מסיני ובין הלימודים: א. לדעת התוספות מקור הדין הוא רק הלכה למשה מסיני, והלימודים הם אסמכתא בלבד. ב. הגבורת ארי ועוד אחרונים מבארים בדעת הרמב"ם והירושלמי שישנה מחלוקת אם המקור הוא הלכה למשה מסיני בלבד או הלימודים בלבד. ג. לאור לשון הרמב"ם בפירושו המשניות הצענו דרך חדשה – שההלכה למשה מסיני קובעת את עצם הדין, ואילו הלימודים מבררים יותר את גרדי הדין והלכותיו.

מתוך כך ביקשנו לבחון כמה סוגיות מרכזיות בדין ניסוך המים: א. דין ניסוך בלילה והקשר של הניסוך לקרבן תמיד של שחר. ב. הזיקה שיש בין ניסוך המים בחג ובין ניסוך היין, ודין עירבן יחד. ג. שיעור המים. ראינו כיצד הדינים השונים יכולים לנבוע מתוך מקורות הדין השונים.

סיום

כעת נבקש להתבונן במשמעות הרעיונית של ניסוך המים. בפשטות ניתן להבין כי בחג הסוכות, העומד בסיומו של הקיץ ובפתחו של החורף, ישנה מצווה להביא מים למזבח על מנת להראות את הזדקקותנו המרובה לרחמי שמים ולבקש על ירידת הגשמים בשנה הנכנסת. בהקשר זה מצוות ניסוך המים דומה למצוות הערבה. עם זאת, הבנה כזו מסתברת בעיקר אם נראה את ניסוך המים כמצווה עצמאית ונפרדת, ואם כך לא מובן הקשר שלה לקרבן התמיד ולניסוך היין, שהן מצוות קבועות הנוהגות בכל השנה כולה.

אם נעמיק להתבונן נראה כי היין והמים הם למעשה שני הפכים. המים, ובוודאי מי מעיין, הם יצירה טבעית ללא מגע יד אדם כלל, ואילו היין הוא יצירה אנושית שעברה תהליכי עיבוד רבים המשנים את טבע הפרי – לא רק מפרי מוצק למשקה נוזלי, אלא גם למשקה משכר, כפי שאכן היין נקרא בפרשת הנסכים – "נסך שכר".

תהליכים אלו מצריכים ידע ומיומנות רבה, ובכך מהווה היין במובנים רבים תפארת היצירה האנושית.²²

לאור זאת ניתן לומר כי בכל השנה כולה אנו מנסכים לפני השם יתברך דווקא את היין, בהיותו משקף את מבחר יצירתנו האנושית, ואילו המים שלא עמלנו בהם כלל נתפסים כדבר שאינו ראוי לניסוך (עד כדי כך שהם אפילו פוסלים את היין לניסוך מדין מזוג). אולם בחג הסוכות, כאשר כלו המים בבורות ואנו מצפים לגשם – התמונה מתהפכת. אזי אנו מבינים שהיצירה המשמעותית באמת בעולמנו היא דווקא היצירה האלוקית הטהורה, אותם מי מעיין זכים, שבה תלויה למעשה כל היצירה האנושית שתבוא בעקבותיה ומכוחה, ובלעדיה אין ליצירה האנושית כל קיום. לכן אנו הולכים למעיין, שואבים משם "מים חיים" ומנסכים אותם, ויחד איתם מצרפים גם את היין של כל השנה כולה, להורות שהכול מאיתו יתברך – החל מהדבר הטבעי, הפשוט והטהור ועד היצירה האנושית, המעובדת והמשוכללת.²³

ומה יומתקו לפי זה עד מאוד דברי חז"ל (סוכה ג.) האומרים על מצוות ניסוך המים, שמצווה חשובה היא ובאה מששת ימי בראשית. ויש להבין מדוע מכל המצוות שבתורה דווקא מצווה זו כה קדומה, ומדוע בשל כך היא מצווה חשובה. ולפי דברינו, שעניינה של מצווה זו היא השיבה אל היצירה האלוקית הטהורה, אל הראשוניות אשר קדמה לכל היצירה האנושית – לכן היא מצווה כה קדומה המשיבה אותנו למעשה אל ששת ימי בראשית, ואף עוד קודם לבריאת האדם. ולכן זו גם מצווה כה חשובה, מפני שהיא זו שנותנת לאדם קשר וזיקה אל הערך הבראשיתי, שכל יצירותיו שמגיעות לאחר מכן יונקות רק ממנה.

22 להרחבה רעיונית בעניין היחס בין המים ליין, ראה אמרי אמת (שבת חוה"מ סוכות תרע"א, ד"ה ניסוך) שכתב שהמים שייכים לבחינה גבוהה מן היין, ולכן הם אינם נפסלים במגע נכרי, עיי"ש. ועיין עוד בדברי השם משמואל (סוכות תר"פ, ד"ה ועוד יש לומר) שכתב אף הוא שהמים והיין הם הפכים, אך ביאר זאת בדרך אחרת.

23 ייתכן שנקודה זו עצמה מתבטאת גם בדיני הסכך, הבא רק מדבר שאינו מקבל טומאה, דהיינו שלא פעלה בו יד אדם. משום שבסוכה האדם יושב בצילא דמהימנותא – תחת ההשגחה האלוקית לבדה, בניגוד לביתו של האדם בכל ימות השנה, שהוא דווקא היצירה האנושית, בחינת היין, ואכמ"ל.